

የቃላት ትንታኔና ፈጠራ በአማርኛ

“አማርኛን እናዘምን! እናስልጥን!” በሚል ርእስ ባቀረብኩት የመጀመሪያ ክፍል ጽሑፍ በታቀደ ልማት ወደዘመናዊነት ለመሸጋገር እውቀትን የልማት ሃይል ማድረግ፤ እውቀትን ለመቀበል፤ ለመፍጠርና ለማስፋፋት ቋንቋን ማዘመንና ማሰልጠን፤ ቋንቋን ለማዘመንና ለማሰልጠን ደግሞ ውስጣዊ ስርዓቱን ከመገንዘብ ተነስቶ የእውቀትና የዘመናዊ አስተሳሰብ መግለጫ የሚሆኑ አዳዲስ ቃላትን እያበጁ የፈጠራ አቅሙን ማዳበር እንደሚያስፈልግ አመልክቼ ተፈጥሮአዊ በሆነ መንገድ አዳዲስ የአማርኛ ቃላትን ወደመፍጠር የሚመራ የቃላት ፍች ትንታኔ ዘዴ በምሳሌ አሳያለሁ ባልኩት መሰረት እነሆ ይህን ተከታይ ጽሑፍ አቅርቤአለሁ።

በቅድሚያ ለትንታኔው መነሻ የምናደርጋቸው ስነድምጻዊ (phonological) እና ስነምህጻናዊ (morphological) ጥቅልል ሃሳቦች የሚከተሉት ናቸው።

1. በስርወቃላት (roots) ውስጥ አቋም ያላቸው ድምጾች **ተናባቢዎች** (consonants) ናቸው።
2. የቀሩት ለተናባቢዎቹ ቀለም/ዜማ ሰጪና አቋም የለሽ **ዋለል** (vocalic) ድምጾች ናቸው።
3. በፍች-ተድምጽ ትንታኔ የስርወቃላትን መሰረታዊ ፍች የሚወስኑት **ቅሉ** (unique) **ተናባቢዎች** ብቻ ናቸው።
4. ደጋሚ ተናባቢዎችን ጨምሮ የሌሎቹ ዋለል ድምጾች ተግባር ዘረቃላትን ደጉሞና አገጥሞ ወደ ስርወቃልነት ማሳደግ ነው።
5. በልማዳዊው የፊደል ገበታ ከሳድስ ተራ ውጭ የሚገኙ ተናባቢዎች በሙሉ የዋለል ድምጾችን ቀለም የያዙ ናቸው። ዋለል ድምጾችን በአቋም ባናገኛቸውም እንደሚከተለው አርቅቀን ልንለያቸው እንችላለን፡-
 - ሳድስ (ቀለም የለሽ) ፈልቃቂ (epenthetic) ድምጽ ነው።
 - ግእዝ (ቀለም የለሽ) አናባቢ (vowel) ድምጽ ነው።
 - ካእብ ቀለሙ-ው ፈልቃቂ ድምጽ ነው።
 - ሣልስ ቀለሙ-ይ ፈልቃቂ ድምጽ ነው።
 - ራብዕ ቀለሙ-አ አናባቢ ድምጽ ነው።
 - ሃምስ ቀለሙ-ይ አናባቢ ድምጽ ነው።
 - ሳብዕ ቀለሙ-ው አናባቢ ድምጽ ነው።
6. ከተናባቢዎች መሃል እንደ [ች፡ጅ፡ሽ፡ኸ፡ጭ፡ኝ፡ይ] ያሉ ልንቅ (palatalized) ድምጾች ላንቃዊነትን የቀለሙ የድድ ወይም የትናጋ ተናባቢዎች ናቸው። ስለዚህ ከቅሉ ተናባቢዎች አይደሉም። አቀላለማቸውም እንደሚከተለው ነው፡-
 - {ች← [ት፡]፣ ች← [ከ፡]}
 - {ጅ← [ድ፡]፣ ጅ← [ግ፡]}
 - {ሽ← [ሰ፡]፣ ሽ← [ህ፡]}
 - {ኸ← [ዝ፡]፣ ኸ← [ግ፡]}
 - {ጭ← [ጥ፡]፣ ጭ← [ቅ፡]}
 - ኝ← [ኃ፡]
 - ይ← [ል፡]
7. “እ” እና “ሀ” ጉልህ የመሰረታዊ ፍች ልዩነት የሌላቸው ተወራራሽ የጉረሮ ድምጾች ናቸው። ስለዚህ በአንድ ድምጽነት ይወከላሉ።
8. “ው” በአቋም ሲገኝ ቅሉ ተናባቢ ነው።
9. “ጽ” እና “ጥ” ተወራራሽ ድምጾች ስለሆኑ በ“ጠ” ይወከላሉ።
10. [ጵ፡ፕ፡ቨ] ጨርሶ የአማርኛ መሰረታዊ ድምጾች አይደሉም።
11. ቅሉ ተናባቢዎች የሚከተሉት ናቸው፡- [{ህ፡እ}፣ ል፡ም፣ ር፡ስ፣ ቅ፡ብ፣ ት፡ን፣ ከ፡ው፣ ዝ፡ድ፣ ግ፡ጥ፣ ፍ፡]
12. በመካነ ፍጥረት ወይም በአነባብ በሚመሳሰሉ ቅሉ ተናባቢዎች መካከልም አልፎ አልፎ ተወራራሽነትና የመሰረታዊ ፍች መቀራረብ ይታያል።

[ህ↔ከ]፣ [ል↔ር]፣ [ል↔ን]፣ [ም↔ብ]፣ [ም↔ው]፣ [ም↔ን]፣ [ር↔ድ]፣ [ስ↔ዝ]፣ [ቅ↔ከ]፣ [ቅ↔ግ]፣ [ብ↔ፍ]፣ [ብ↔ው]፣ [ት↔ጥ]፣ [ከ↔ግ]፣ [ው↔ግ]፣ [ይ↔ው]

13. በተናባቢዎች መጥበቅና መላላት ምክንያት ፍቻቸው አሻሚ የሚሆኑ ቃላትን ለመለየት ጠባቂ ተናባቢዎችን እንደሚከተለው እንደግማቸዋለን፡- “ኢጋደለ” ~ “አግጋደለ”።

በልማዳዊው የስነምግባር አስተሳሰብ ድምጾች ፍች መወከል የሚጀምሩት ተቀናጅተው ምእላድ (morpheme/ ስርወቃል) ሲሆኑ ነው። ማለትም አንድ ስርወቃል በውስጡ የተሰደሩ ድምጾች እንጂ ፍቻዊ የሆኑ ንኡሳን አሃዶች አይኖሩትም። በሌላ አባባል፣ ድምጾች ለሚመሰርቱት ስርወቃል በተናጥልም ሆነ በቅንጅት የፍች አስተዋጽኦ አያደርጉም። እንግዲህ ስርወቃላት በያዟቸው ድምጾችና በሚወክሏቸው ፍቻዊ ስሜቶች የቱንም ያህል ቢመሳሰሉ ምስሰሉ ድንገተኛ ነው እንጂ ስርአታዊ አይደለም ማለት ነው።

ይህን አስተሳሰብ በምሳሌ ለማስረዳት፡- ‘ቅ’፣ ‘ል’፣ ‘ጥ’ እና ‘ፍ’ ተቀናጅተው በቀላሉ የመተጣጠፍን፣ የመዟዟጭን እና የፍጥነትን ሃሳብ የሚወክል [ቅልጥፍ] የሚል ስርወቃል ይሰራሉ። ስርወቃሉም ‘ቀለጠፈ’፣ ‘ቀልጣፋ’፣ ‘ቅልጥፍና’፣ ወዘተ. የመሳሰሉትን ቃላት ለመገንባት መሰረት ይሆናል። እነዚህን ድምጾች አንድ-ለሶስት፣ ሁለት-ለሁለት ወይም ሶስት-ለአንድ እያደራጀን ብናያቸው [ቅ-ልጥፍ]፣ [ቅል-ጥፍ] እና [ቅልጥ-ፍ] ይሆናሉ። [ልጥፍ]፣ [ቅል]፣ [ጥፍ] እና [ቅልጥ] ደግሞ በየራሳቸው ስርወቃላት የሚሆኑ ቅንጅቶች ናቸው። ሆኖም አንድ ስርወቃል በውስጡ ሌላ ስርወቃል አይዝምና እነዚህ የድምጽ ቅንጅቶች በ[ቅልጥፍ] ውስጥ ያሉ ስርወቃላት ናቸው አንልም። “ድምጾች ፍች የሚይዙት ተቀናጅተው ምእላድ ሲሆኑ ነው” በሚለው አመለካከት ግን እነዚህ ቅንጅቶች ሌላ አይነት የፍች-ተድምጽ ቅንጅት ይዘውም ቢሆን የ[ቅልጥፍ] ውስጣዊ ድርጅት አሃድ ሊሆኑ አይችሉም፤ አራቱ ድምጾች በአንድነት [ቅልጥፍ]ን እስከሚፈጥሩ ድረስ ‘ቅ’ እና ‘ል’፣ ‘ል’ እና ‘ጥ’ ወይም ‘ጥ’ እና ‘ፍ’ ፍቻዊ ቅንጅት አይኖራቸውም።

በሌላ በኩል ደግሞ በ[ቅልጥፍ]ና በንኡሳኑ ስርወቃላት መካከል መብራራት የሚሻ ረቂቅ የፍች ግንኙነት ይታያል። [ቅል]ን በሚይዙ ሌሎች ስርወቃላትና ውልድ ቃላት ሁሉ የመጥጠምዘዝ፣ የመዞርና የመልለወጥ ረቂቅ ሃሳብ አለ። (መቅላት፣መቀለስ፣ መቀልመም፣ መቀልበስ ጥሩ ምሳሌዎች ናቸው።) እንዲሁም [ጥፍ]ን በሚይዙ ስርወቃላትና ውልድ ቃላት ሁሉ የገጾች መላተምና የመጋጠም ረቂቅ ሃሳብ አለ። (ማጠፍ፣ መለጠፍ፣ ማንጠፍ፣ መዘንጠፍ ጥሩ ምሳሌዎች ናቸው።) ከላይ የገለጽነው የ[ቅልጥፍ] ረቂቅ ፍችም የነዚህን ንኡሳን አሃዶች ፍች ያካተተ ነው። [ቅል]፣ [ቅልጥ] እና [ቅልጥፍ] [ቅል]ን ስለሚጋሩ፣ እንዲሁም [ጥፍ]፣ [ልጥፍ] እና [ቅልጥፍ] [ጥፍ]ን ስለሚጋሩ ድንገተኛ ያልሆነ የፍች-ተድምጽ ተዛምዶ አላቸው። ስለዚህ ከልማዳዊው አስተሳሰብ በተቃራኒ [ቅልጥፍ] በውስጡ ፍቻዊ አሃዶችን ይዞ ይታያል።

በተለይ ደግሞ በውስጣቸው ጥንድ ተናባቢዎችን ይዘው እነዚያን ተናባቢዎች በከፊል ወይም በሙሉ በመድገም ብቻ የሚለያዩ ስርወቃላት የፍች ዘራቸውን ከጥንዶቹ ተናባቢዎች እንዳገኙ ግልጽ ሆኖ ይታያል። ከዚህ በታች በቀረበው ሰንጠረዥ በንኡስ ተራ (ሀ) ስር በሚገኙት ስርወቃላት እንደምናየው ደጋሚዎቹ ስርወቃላት የመሰረታዊውን ጥንድ ጽንሰሃሳብ ከማራዘም፣ ከማስፋፋትና ከማጠናከር በቀር አዲስ ጽንሰሃሳብ አይወክሉም። እንግዲህ ባለብዙ ተናባቢ ስርወቃላት አነስተኛ ፍቻዊ አሃዶችን ይዘው መገኘታቸው፣ ምእላድን የፍቻዊነት መነሻ አድርገን መቀጠራችንን እንድንተው ያስገድደናል። የፍች-ተድምጽ ቅንጅቶችንም በጥልቀት ለመመርመር ከልማድ ወጥተን ንፍቅ-ምእላዳዊ (sub-morphemic) ትንታኔ ማድረግ ያስፈልገናል ማለት ነው። በንፍቅ-ምእላዳዊ አመለካከት በባለብዙ ተናባቢ ስርወቃላት ውስጥ የሚገኙ አነስተኛ ፍቻዊ አሃዶችን ከስርወቃላት ለመለየት ዘረቃላት (etymons) እንላቸዋለን። ዘረቃላት ቃላትን ለመገንባት ፍቻዊና ድምጻዊ መሰረቶች ናቸው። የቃላት ግንባታው አካሄድም እንደሚከተለው ይሆናል፡-

$$\begin{aligned} \text{ዘረቃል (+ ደጓሚዎች)} &= \text{ስርወቃል} \rightarrow (\text{መልከ})\text{አምድ} &&= \text{አምድቃል (+ ምእላድ)} = \text{ሙሉ ቃል} \\ [\text{ቅል}] &+ [\text{ስ}] &&= [\text{ቅልስ}] \rightarrow \text{ደራግ-1}_{\text{ግእዝ}}22_{\text{ራብእ}}3 &&= \text{ቀላስ} + \text{ሳልስ} = \text{ቀላሽ} \end{aligned}$$

የትንታኔው አካሄድ ደግሞ የግንባታው ሂደት የኋሊት ሆኖ፣ በቅድሚያ ከሙሉቃሉ ላይ ስነምግባራዊ ቅጥያዎችን አራግፎ አምድቃሉን መለየት፣ ከዚያም ለስርወቃሉ የአምድ መልክ የሚሰጡትን ዋለሎችንና ደጋሚ ተናባቢዎችን ትቶ የስርወቃሉን መሰረታዊ ተናባቢዎች መለየት፣ ስርወቃሉ ደጓሚዎች (ደጋሚ ተናባቢዎች፣ ውሁዳን ዋለሎች ወይም አጎላማሽ ቅጥያዎች) ካሉት እነሱን ትቶ ቅሉ ተናባቢዎችን በስልፋቸው መለየት። የስርወቃሉን ተናባቢዎች በጥንድ የሚጋሩና በፍችም የሚቀራረቡ በቁጥር ከአራት የማያንሱ ሌሎች ስርወቃላት ካሉ ጥንዶቹን ተናባቢዎች በዘረቃልነት መወሰንና በመጨረሻም ዘረቃሉን በሚጋሩ ስርወቃላት የፍች ተመሳሳይነት ላይ ተመርክዞ ለዘረቃሉ ፍች ማርቀቅ ነው። በሚከተለው ሰንጠረዥ እያንዳንዱን የአማርኛ ተናባቢ በአንድ ባለጥንድ ተናባቢ ዘረቃል እየወከልን በቅድሚያ በ(ሀ) ተራ ዘረቃላቱ አዲስ ተናባቢ ሳይጨምር በዋለሎችና በደጋሚ ተናባቢዎች እየተደጎሙ አንድ የፍች መሰረት ያላቸው የተለያዩ ስርወቃላትን እንደሚፈጥሩ እናያለን። በስርወቃላቱ የፍች አንድነት ላይ ተመስርተን የዘረቃላቱን ፍች ካረቀቅን በኋላ በ(ለ) ተራ ደግሞ ያው ዘረቃል በሌሎች ተናባቢዎች እየተደጎመ የሚፈጥራቸው የተለያዩ ስርወቃላት መሰረታዊውን ፍች እንዴት እንደሚወርሱ እናያለን። ከዚያም በፍች-ተድምጽ ትንታኔው ሊተኮሩባቸው የሚገባቸውን ዋና ዋና ነጥቦች ለማመልከት በጥቂት ተጨማሪ ምሳሌዎች ማብራሪያ እናክላለን።

ተራ ቍጥር	ዘረቃል	ስርወቃላት በግስ መልክአምድ	የጋራ ፍች	የጋራ ፍች በእንግሊዝኛ
1.ሀ	ልግ	ላገ፣ ለገገ፣ ለገለገ	መርዘም፣ መቅጠን፣ መልለጠጥ፣ መስሳብ፣ መቀጠል	stretch, extend
1.ለ		ለገሰ ለገጠ/ለገጠጠ ዘለገ		give; hand out stick out (tongue/ mucus) stretch
2.ሀ	ምጥ	ማጠ፣ መጠጠ፣ መጠመጠ	የአየር/ የፈሳሽ ማለፊያ መጣብብና የግፊት/ስበት መፈጠር/መጠናከር	suction
2.ለ		መጠቀ መጠነ ሰመጠ		eject limit sink, be sucked
3.ሀ	ስል	ሳለ፣ ሰለለ፣ ሰለሰለ	መሳሳት፣ መቅለል፣ ማነስ፣ የአቅም መቀነስ	thinning, smoothing
3.ለ		ሰለመ ሰለቀ ሰለከ		faint grind fine slither, slick
4.ሀ	ርቅ	ራቀ፣ ረቀቀ፣ ረቀረቀ	ለአይን ማነስ፣ የውፍር መቀነስ፣ መሽራረፍ	fine grained
4.ለ		ሰረቀ ደረቀ ፈረቀ		ooze lose moisture split
5.ሀ	ቅር	ቀረ፣ ቀረረ፣ ቀረቀረ	ከመወሰድ፣ ከመቅቀነስ ተረፈ	refuse, hold out
5.ለ		ቀረሰ ቀረጠ ቀረፈ		apportion cut out, carve peel, bark
6.ሀ	ብዝ	በዛ፣ ባዘዘ፣ በዘበዘ	መዝዘርዘር፣ መመናታት፣ መትተንተን	multiplying, dividing
6.ለ		ባዘተ ባዘነ ደበዘ		thin out be lost in thought blur
7.ሀ	ትል	ተላ፣ ተለለ፣ ተለተለ	ለጥቆ/ተያይዞ መሄድ፣ መከታተል	stream
7.ለ		ባተለ ከተለ ፈተለ		be preoccupied follow track spin
8.ሀ	ንፍ	ነፋ፣ ነፌፌ፣ ነፌነፌ	አየር/ንፋስ ገፋ/ሳበ	pump/ vacuum
8.ለ		ነፈሰ ነፈረ ነፈጠ		blow boil blow nose
9.ሀ	ክል	ከላ፣ ከለለ፣ ከለከለ	መልለየት፣ መከፈል	fence
9.ለ		ተከለ ወከለ ሰከለ		post substitute hobble
10.ሀ	ውል	ዋለ፣ ዋለለ፣ ወለወለ	መዘዋወር፣ መስፋት፣ መዝዘርጋት	wiggle, shift
10.ለ		ወለቀ ወለበ ወለደ		slip off flap slip through
11.ሀ	ዝል	ዛለ፣ ዘለለ፣ ዘለዘለ	ወደ ታች መሳብ/መውረድ	drop, hang
11.ለ		ዘለመ ዘለሰ ዘለገ		pend flop stretch

ተራ ቍጥር	ዘረቃል	ስርወቃላት በግስ መልክአምድ	የጋራ ፍች	የጋራ ፍች በእንግሊዝኛ
12.ሀ	ድል	ደላ፣ ደለለ፣ ደለደለ	ማሸራሸት፣ ማመቻቸት፣ እኩል ማድረግ	plain
12.ለ		ደለቀ ደለበ ደለዘ		stomp add layer smudge
13.ሀ		ገራ፣ ገረረ፣ ገረገረ		charging, breaching force
13.ለ	ግር	ጋረተ ጋረጠ ጋረደ	የመጣስ፣ የመጋፈጥ ሃይል	stack up charge block
14.ሀ	ጥፍ	ጠፋ፣ ጠፈፈ፣ ጠፈጠፈ	የገጾች መላተም፣ መለጣጠቅ	flap
14.ለ		ለጠፈ ቀጠፈ ነጠፈ		paste clip flatten
15.ሀ		ፈላ፣ ፈለለ፣ ፈለፈለ	መብበተን፣ መሰራጨት	bubble, spread
15.ለ	ፍል	ፈለሰ ፈለቀ ፈለጠ		migrate spring up, bubble split

ከዘረቃል ወደ ሥርወቃል

ሁሉም የአማርኛ ቃላት ከቋንቋው የፍች-ተድምጽ ዘር ነስተው የተፈጠሩ አይደሉም። የድሃ አምዶችን መልክ ይዘው የሚቀረጹ፣ ፍቻቸው በድምጽ ከሚመስሏቸው ቃላት ያፈነገጠ ነባር ቃላት (ብዙዎቹ የአካል ክፍል ስያሜዎች ከነዚህ ይመደባሉ)፣ እንዲሁም ከዘመድም ሆነ ከባላዳን ቋንቋዎች በተውሶ እንደገቡ በአመጣጥ ታሪካቸው የሚታወቁ ብዙ ቃላት በውስጡ ይገኛሉ። አንዳንዶቹ የተውሶ ቃላት ስር ሰድደው ወልደውና ረብተው ሊገኙ ይችላሉ። ለነዚህኞቹ “ምስጢር” እና “ፊርማ” ጥሩ ምሳሌዎች ናቸው። ስለዚህ ስርአተኞቹንና ዘረ ብዙዎቹን ስንተነትን እነዚህንም በጥንቃቄ ማስተዋል ይኖርብናል።

ውሁዳን ዋለሎችን ለይቶ ስርወቃላትን ስለማግኘት፡- ከ“ስንፍና” ቅጥያዋን “ና”ን ገንጥለን አምዶታሉን “ስንፍ”ን እናገኛለን። መልክአምዱ ደጋሚም ሆነ ዋለል የማይጨምር ሁሉም ተናባቢዎቹ በሳድስ ተራ የሚገኙበት ነው። ስርወቃሉም የሶስቱ ተናባቢዎች ስድር [ስንፍ] ነው። በዚሁ አይነት “አሸናፊ”ን እንመልከት። ቅጥያዎቹን “አ”ን እና በ“ፊ” ላይ የምትታየውን የሳልስ ተራ ዋለል ጥለን አምዶታሉን “ሸናፍ”ን እናገኛለን። መልክአምዱ የግእዝና የራብእ ተራ ዋለል አናባቢዎችን የያዘ ነው። ስርወቃሉ [ሸንፍ] በዋለል [ይ] የቀለመች “ስ”ን ይዟል። እሷን ስንጥል ዘረቃሉን [ስንፍ]ን እናገኛለን። የ“ስንፍና”ም ዘረቃል ይኸው ነው። የ“መስነፍ”ን እና የ “ማሸነፍ”ን የፍች አንድነት በቀጥታ በመዝገበ ቃላት ሃተታ ባናገኘውም የ“መድከም፣ መዛል፣ ጽናት ማጣት” ሃሳብ እንደሚያገናኛቸው ማስተዋል ይቻላል። “ማሸነፍ” “ማስነፍ” ነው። እንደዚሁ “ሰፈነ”ን ከ“ሸፈነ”፣ “መጨነቅ”ን ከ“መጠነቅቅ”፣ “ተከለ”ን ከ“ቸከለ”፣ “እርጅና”ን ከ“እሮጌ” በስርወቃል ማገናኘት ይከብዳል?

ልክ እንደ “ስንፍና” ከ“ብልጽግና”ም “ና”ን ስንገነጥል “ብልጽግ” የሚል አምዶቃል እናገኛለን። መልክአምዱም ልክ እንደ “ስንፍ” ደጋሚም ሆነ ዋለል የማይጨምር ሶስቱም ተናባቢዎቹ በሳድስ ተራ የሚገኙበት ነው። ይህን ቃል ለየት የሚያደርገው የስርወቃሉ የ[ብልጽግ] ፍች ተናባቢዎቹ በሌሎች ቃላት ውስጥ ካላቸው የፍች አስተዋጽኦ ተነጻጽሮ ሊገኝ አለመቻሉ ነው፤ ምክንያቱም በቀጥታ ከዘረቃላዊ ተናባቢዎች ስላልተመሰረተ ነው። ቃሉ ሃረጋዊ መሰረት አለው። ይህ አይነተኛ የቃል አመሰራረት ዘዴ አይደለም። “ባለ ጸጋ” ከሚለው ሃረግ [ብልጽግ] የሚል ስርወቃል ወጥቶ፣ በባለ ሳድስ ተራ መልክአምድ ተቀርጾ “ና” ሲቀጠልበት አዲስ ቃል ተፈጠረ። አቢይ ቃሉን “ጸጋ”ን ብቻ ይዘን ወደ ዘረቃሉ ስንወርድ (መሰረቱ አማርኛ ከሆነ) ዘረቃሉ [ጥግ] ይሆናል። ከዚህ ዘረቃል የሚገኙ ቃላት “ጥግ”፣ “ጠገግ”፣ “ጠገረ”፣ “ጠገነ”፣ ወዘተ. እንደሚመለከቱት የ“ማልበስ”፣ የ“መከለል”፣ የ“መጠበቅ” ስሜት ያለው ይመስላል።

ስርወቃላት ጥምር ቃላትን በማዋሃድም ሊፈጠሩ ይችላሉ። ለምሳሌ “ደመወዝ” በግእዝ የጥምረት ስርአት ከ“ደም ወወዝ” የተፈጠረ ቃል ነው። እንደዚህ ያለውም የስርወቃል ፈጠራ አይነተኛ አይደለም። “ደም ወወዝ”ን ዛሬ “ደሞዝ” እየተባለ ብንሰማውም የፍች ጽንሱን

[ድምጽ] ከሚል ስርወቃል ወይም [ድምጽ] ከሚል ዘረቃል አናገኘውም። ትንታኔው የ“ደም”ና የ“ወዝ”ን ዘረቃላትና ሃረጋዊ ጥምረት ማገናዘብ አለበት። ባለብዙ ዘር ባለመሆኑ “ደም”ን በቀላሉ ከስርወቃል ልናገኘው አንችልም። “ወዝ” ግን እንደ “ዋዛ”ና “ወዝዋዜ” ባሉ ቃላት እንደሚታየው ከዘረቃል [ውዝ] የወጣ ነው። በፍቼም “የንክኪን መለዘብና በቀላሉ መንቀሳቀስን” ያሳስባል።

አልፎ አልፎ ደግሞ ባልተሟላ የስርወቃል ፍለጋ ሂደት ከቃላቱ ላይ እንደ “መ” እና “ተ” ያሉ ቅጥያ ምእላዶችን ባለመግደፍ ከሚደረግ ትንታኔ ቅጥያዎቹን እንደስርወቃል ዛላ ይዘው የተገነቡ ቃላት አሉ። ለምሳሌ፦ ከ“ምርኩዝ” እና ከ“ተረከዝ” “መ” እና “ተ” ካልተጠሉ [ረከዝ] በሚለው ስርወቃላቸው፣ “ቆንጥጦ፣ መድሮ መያዝ” (በእንግሊዝኛው anchor) በሚለው ረቂቅ ፍቻቸው ላይ የተመሰረተው የሁለቱ ቃላት አንድነት አይታይም። በነገራችን ላይ፣ የ[h↔ግ]ን ውርርስ በማሰብ “አረዝ”ም “ሽል ቋጠረ፣ ጽንሰ ያዘ” የነዚህ ቃላት ወገን እንደሆነ ለመገንዘብ አያዳግትም።

ከ“ጤነኛ” ላይ “ኛ”ን ነጥለን ስርወቃሉን [ጥፎን]ን ወይም ዘረቃሉን [ጥን]ን እንደምናገኘው ከ“በሽተኛ” ላይ “ኛ”ን በመጠል ስርወቃል አናገኝም። የ“በሽተኛ” መሰረት “በሽታ” ከአምደቃል “በሽ” እና ከቅጥያ “ታ” የተደራጀ ነው። የአምደቃሉ ጠባይ ከ“አለ” ጋር እየተቀናጀ ግስ እንደሚመሰርቱት እንደነ “ደስ”፣ “ዘም”፣ “ከፍ”፣ ወዘተ. ያለ ነው። ስርወቃሉ [-ብስፎ] ዘረቃሉም [-ብስ] ናቸው። የ“በሽታ” መነሻ “በሽ አለው” እንዲህ ፍቼ ሳይጠልቅና ሳይሰፋ ቀድሞ ቀላል ‘የሆድ መታወክ’ን የሚገልጽ ቃል ነበረ፤ ከ“(ሆድ) ባሰ”፣ “(አመለ) ቢስ”፣ “(ሆድ) ባሻ” እና ከመሳሰሉት ጋር ያወዳድሩት። በነገራችን ላይ የእንግሊዝኛው “disease”ም መሰረቱ “dis-ease” ቀላል የጤና መታወክ ነበር።

አንዳንድ ቃላት ከሌላ ሴማዊ ቋንቋ የተወረሱ ቢሆኑም ቀድሞ በአማርኛ ዘረቃላዊና ስርወቃላዊ መሰረት ያላቸው ሊሆኑ ይችላሉ። ለምሳሌ፦ “ስልክ” ‘telephone’ን የሚሰይም፣ ‘ሽቦ’ ወይም ‘ክር’ የሚል ፍች ይዞ ከጥቂት አሰርት አመታት በፊት ከአረብኛ ቋንቋ የመጣ ቃል ነው። ነገር ግን “ስልክልክ”፣ “ስልካካ”፣ “ሾለክ” በሚሉት ቃላት እንደሚታየው ስርወቃሉ [ስልክ] የ ‘ሽቦ’ና ‘ክር’ን የፍች ስሜት ይዞ በአማርኛ ውስጥ ይገኛል። ስለዚህ እንደነዚህ ያሉትን ቃላት የትውስት ታሪካቸውን ገልጾ ከነባር ዘረቃላቸው ጋር ማዛመድ ያስፈልጋል።

እንግዲህ የአፈንጋጭ ቃላቱን አመጣጥ ከዘረቃላዊው አመሰራረት አንጻር እንዲህ ከገለጥን ስርወቃላቸውን ቃላት በዘር ለማገናኘት የሚያስፈልገው ከላይ በሰንጠረዥ በጥቅል እንደታየው ቅሉ ተናባቢዎችን የሚጋሩ ቃላትን በፍች እያነጻጸሩ የሚስማሙትን በዘረቃልነት መያዝ ነው። የፍቼ ምርመራው ዘዴ ሳይንሳዊነት የጽንሰሃሳብ መግለጫዎቹን ከመወሰን አንጻር ፍጹም ባይሆንም የዘረቃላቱ ፍች የብዙ ተዛማጅ ቃላትን መዝገብቃላዊ ፍች ከማነጻጸር የሚረቀቅ በመሆኑ አስተማማኝነቱ ከበቂ በላይ ነው። የአንድን ዘረቃል ፍች ለማርቀቅ ቢያንስ አምስት በስርወቃል ሃረግ የሚተሳሰሩ ቃላትን ማግኘት ያስፈልጋል።

የስርወቃላዊ ቃላቱን አመሰራረት ጥቂት ገባ ብለን ለማየት በዘወትር አገልግሎታቸውና አፈታታቸው የሚዛመዱ የማይመስሉ የሁለት ዘረቃላት ውለዶችን እንመልከት። ዘረቃሎቹ [-ብር] እና [ጥፍ] ናቸው። የተመረጡትም ዘረብዙ በመሆናቸው ነው። የ[-ብር] ረቂቅ ፍች “ከፈተ፣ ገለጠ፣ ተላቀቀ፣ ተለያየ፣ በውስጡ አሳየ፣ አሳለፈ” ሲሆን ከውልድ ቃላቱ መሃል የሚከተሉት ይገኙበታል፦ [በራ፣ በር፣ በረረ፣ በረበረ፣ በረቀ፣ በረከ፣ በረገ]።

የ “ብርሃን”ን ሃሳብ የያዙ ውልድ ቃሎች ሁሉ በተለያዩ አውደንባቦች የሚጨምሯቸውን ምስላዊነት/ ዘይቤአዊነት አካትቶ የፍች ጽንሳቸው “መግለጥ፣ መክፈት፣ ማሳየት” ነው። “ዝናቡ በራ/አባራ፣ ብራ ሆነ” ማለት “ወጣ፣ ገለጠ” ማለት ነው። “በር”ም “የተከፈተ፣ መውጫ” ማለት ነው። “መብረር”ም በ“ር” መደገም መራቅን እና ቀጣይነትን አክሎ የ“መላቀቅ”ን፣ “ተለይቶ የመሄድ”ን ረቂቅ ሃሳብ ይገልጻል። “መበርበር” “መግለጥ፣ መክፈት፣ ውስጥን ማየት” ነው፤ የድርጊቱ ጥልቀትና ቀጣይነት በዘረቃሉ መደገም የተገኘ ነው። “በረቀ” “ድንገተኛ የብርሃን መገለጥ”ን ረቂቅ ሃሳብ ይይዛል። ከዚህ ዘረቃል የሚወጡት “መብረቅና” “ብርቅ” በመጀመሪያ እይታ የሚገናኙ አይመስሉም። ግን ቀስ ብለን ብንመረምር “ብርቅ” ማለት “እንደልብ የማይገኝ፣ ውድ፣ የከበረ ዋጋ የሚሰጠው፣ ከዚህም የተነሳ ደብቀን የምንጠብቀውና ለአንድ አፍታ ብቻ ገልጠን የምናየው/የምናሳየው ነገር” ነው። ከ“መብረቅ” ጋር የሚያዛምደውም ለአንድ አፍታ ብቻ ተገልጦ መታየቱ ነው። “መብረቅረቅ”ም በደጋጋሚ አምደቃሉ ከሚጨምረው የእይታ ድግግሞሽ በቀር የያዘው ያው የ“ድንገተኛ ብርሃን መገለጥ”ን ሃሳብ ነው። “በረከ” እና “በረገ”ም በየውልድ ቃሎቻቸው የያዙት ረቂቅ ሃሳብ “ከግንኙነት ጽናት ማጣት፣ ድንገት መክፈል፣ መለየት” ነው።

የ[ጥፍ] ረቂቅ ፍች “ሁለት ገጾችን/ፊቶችን አማታ፣ አገናኘ፣ ገጠመ” ማለት ሲሆን፣ ከውልድ ቃላቱ መሃል የሚከተሉት ይገኛሉ፦ [ጠፋ፣ ጣፈ፣ ጠፈ፣ ጠፈ፣ ነጠፈ፣ አነጠፈ፣ ተንጠፈጠፈ፣ ለጠፈ፣ አጠፈ፣ ቀጠፈ፣ ዘነጠፈ]።

“መስወር” የሚለው የ “መጥፋት” ፍች ቀጥተኛ አይደለም፤ “ሁለት ገጾችን ማማሳት” የሚያስከትለው ‘ስውር’ ፍች ነው፤ በአንዱ ወይም በሁለቱም ተጋጣሚ ገጾች ላይ ያለ ምስል ወይም ቀለም ይሰወራል። “በጥፊ መታ” የሚለው ፍች ግን በድምጽ ስሜቱም ጭምር በቀጥታ የሚመስለው ነው። “(ቀዳዳ) መጣፍ፣ መጠፍጠፍ፣ መለጠፍ” እነዚህም ብዙ ማብራሪያ የሚያስፈልጋቸው አይደሉም። “መንጠፍ” “ይዘትን አፍስሶ/ አውጥቶ ከመጨረስ የሚመጣ “መሰለግ፣ የውስጥ ገጽ መጣጋት” ነው። “መንጠፍጠፍ”ም በአምደቃሉ ይለይ እንጂ ያው “መንጠፍ” ነው። “መለጠፍ” እና “ማጠፍ” በፍቻቸው “የገጾችን መላተም” በቀጥታ ያሳያሉ። “መቅጠፍ” በጥቂቱ/ በአጭሩ፣ እንዲሁም “መዘንጠፍ” በስፋት/ በረጅሙ “አጥፎ መቁረጥ”ን ሲያመለክቱ “የገጾችን መጋጠም” በቀጥታ እናየዋለን።

በመጨረሻም በተከተለው የትንተና ዘዴ “ነጋዴ”ን፣ “እንግዳ”ን፣ “ነገድ”ን እና “መንገድ”ን በ[ንግድ] ማገናኘት ፈታኝ አይሆንም። የስርወቃሉን ፍች መወሰንስ? ምናልባት የ “ነጋዴ” እና የ “ነገድ” ፍችዎች ትንሽ ይርቁብን እንደሆነ እንጂ በያዝነው የፍች ምልክታ ሌሎቹን በቀላሉ ከ “መሄድ፣ መጓዝ” ጋር እናገናኘዋለን። እርግጥ ነው ቆም ብለን ካላሰብን በዘወትር እይታችን “እንግዳ”ን ከ “መንገድ” አናገናኘውም፤ በባህላችንም መንገደኛ እንግዳ ማስተናገዱ እየቀረ ስለሆነ። “ነጋዴ”ም “ነጓጅ፣ ተጓዥ፣ ወራጅ”፣ “ነገድ”ም “የትውልዶች ተዋርድ፣ የክትትል ጉዞ” ናቸው። የስርወቃሉም ፍች ሲጠቃለል “ተከታትሎ መሄድ፣ መውረድ” ይሆናል። እንግሊዝኛውም ይህን መሰረታዊ ፍች በአንድ ዘረቃል ይወክላል በ[tr]: tribe, trade, track, trip, travel, train, trend, ... የቃላት ፍች ምርመራ አቅማችንን ለማነቃቃት እስካሁን ያየነው ይበቃል።

እንደዚህ በብዙ ስርወቃላት ውስጥ የሚገኙ ባለሁለት ተናባቢ ዘረቃላትን እየለየን ፍቺዎቻቸውን ካረቀቅን፣ ደግሞ ከዚያ ዘልቀን እያንዳንዱ ተናባቢ በየዘረቃሎቹ የሚያበረክተውን የፍች አስተዋጽኦ የዘረቃላቱን ፍች በማወዳደር አንጥረን ማውጣት እንችላለን። በዚህ አይነት የአስራ ስድስቱም የአማርኛ ቅሉ ተናባቢዎች ረቂቅ ፍች ይወሰናል። በያንዳንዱ ቃላት ውስጥ በስርወቃላቱ በኩል የፍች መሰረት ሆነው የሚገነቡት እነዚህ የተናባቢዎቹ ረቂቅ ፍችዎች ናቸው። እንዲህ ነባር ቃላትን በያዟቸው ድምጾች አይነትና ሰልፍ እያነጻጸርን የፍች ዝምድናቸውን መመልከት ከቻልን አዳዲስ ውልድ ቃላትን በቅድሚያ ከስርወቃላት ሲያልፍም ከዘረቃላት ለመፍጠር ጽኑ መሰረት አገኘን ማለት ነው። አዳዲስ ቃላትን ለማግኘት ነባሮቹንና የአፈጣጠር ስርአታቸውን ጠለቅ ብሎ መመልከት እንጂ ከሌሎች ቋንቋዎች ለማምጣት አሻግሮ መመልከት አያስፈልግም።

ከመሰናበቱ በፊት በቀዳሚው ጽሑፌ እንዳመለከትኩት በጥቂቱ ለማሳየት የሞከርኩትን የፍች ምርመራና የቃላት አፈጣጠር ዘዴ በሰፊው አሳውቄ ታታሪ የሆኑ ግለሰቦችን በማስተባበር የአማርኛን ልማት ለመምራት ተነስቻለሁ። ለዚህም ስለአማርኛ ቋንቋ ልማት ሃሳብ ለመለዋወጥ የሚያግዝና በቀጥታ ቃላትን በመፍጠር፣ በማከማቸትና በማሰራጨት ተግባራዊ እንቅስቃሴው የሚከናወንበት በ<http://amharic-language.com> አድራሻ የሚገኝ ድረገጽ በቅርቡ እከፍታለሁ። እንድትጎበኙ እጋብዛለሁ። አስተያየቶቻችሁን በbtadata@gmail.com ብትልኩልኝ በደስታ እቀበላለሁ። ኑ! አማርኛን እናሰልጥን!

ሰላም!

በዛ ተስፋው አያሌው